

2019-20

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती संलग्नित
आणि
श्री दादासाहेब गवई चॅरीटेबल ट्रस्ट, अमरावती द्वारा संचालित

तक्षशिला महाविद्यालय, अमरावती समाजशास्त्र विभाग
आणि
मराठी समाजशास्त्र परिषद
यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

-: विषय :-
भारतातील समाजशास्त्राची शतकपूर्ती

स्थळ
“राजवाडा”
देशमुख लॉन समोर, शेगाव नाका रोड, अमरावती
आयोजक
समाजशास्त्र विभाग
तक्षशिला महाविद्यालय, अमरावती

22	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रात योगदान - डॉ. जी. एस. धुर्ये	डॉ. श्रीमती शोभा आबासाहेब मधाळे	93
23	भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासात भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान	प्रा.डॉ.विलास चव्हाण	102
24	समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास	प्रा. डॉ.अनिल पी.जैन	105
25	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	प्रा. ईश्वर ल. राठोड	109
26	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	संदीप महादेवराव हाडोळे	112
27	भारतातील समाजशास्त्राच्या विकासात डॉ. एम.एन. श्रीनिवास यांचे योगदान	प्रा. डॉ. रामेश्वर एम. मोरे	117
28	डॉ.डी. पी. मुखर्जी यांचे मार्क्सवादीदृष्टीकोन	प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे	123
29	भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित चळवळीचे... एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा.डॉ.सुजाता.आर.नाईक (गवई)	125
30	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रात योगदान	डॉ. मधुकर चाटसे	132
31	'बुद्धकालीन आणि वर्तमान भारतीय समाजदर्शन''	खिल्लारे शंकर अर्जन	134
32	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	डॉ. रमेश वि णु मोरे	138
33	भारतातील सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. राजकुमार भगत	146
34	डॉ.बी.आर.आंबेडकराचे अस्पृश्यता निर्मूलनाचे विचार समाजशास्त्राच्या विकासातील एक योगदान	प्रा.डॉ.शेकोबा परशुराम ढोले	153
35	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रात योगदान	डॉ. प्रा. ए.आर. वागडव	158
36	सद्यस्थितीत समाजशास्त्रज्ञांसमोरिल आव्हाने	कु. क्रिष्णा पासवान,	161
37	भारतातील सामाजिक परिवर्तनामधील समाजशास्त्राची उपयोगिता	भोसले एस.ई.	168
38	शोषित अंकितजन दृष्टिकोण आणि भारतीय समाजशास्त्रज्ञ	अमोल आदिनाथ अवचार	170
39	भारतातील सद्यस्थितीतील समाजशास्त्रज्ञांसमोरील आव्हाने : एक अध्ययन	प्रा.डॉ.मारीती मोतीराम बामणे	175
40	भारतीय समाजाच्या विकासामध्ये समाजशास्त्राची उपयोगिता	प्रा. नंदकिशोर राउत	178
41	भारतीय समाजशास्त्राची शतकपूर्ती	श्री. पवार बळीराम वसंतराव	183
42	डॉ. जी.एस. धुर्ये यांचे समाजशास्त्रातील योगदान	डॉ. ज्योती शेषराव दिघाडे	185
43	समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान	डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत	188
44	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	प्रा. डॉ. सतिश देसाई	192
45	भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासात सामाजिक विचारवंतांचे योगदान - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. सुधा मु. खडके (कडू)	199
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सामाजिक चळवळ आणि समाजशास्त्र	प्रा. सोमा पी. गोंडाने	204
47	भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रात योगदान	प्रा डॉ. माया बी.	209

भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान

प्रा. ईश्वर ल. राठोड

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

शि. म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब

प्रस्तावना :

समाजशास्त्राचे शतकोत्तर वर्ष पुर्ण करत असतांना समाजशास्त्रातील समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान या संदर्भात अभ्यास होणे गरजेचे आहे. भारतीय समाजशास्त्रात सर्व समाजशास्त्रज्ञांचे मोलाचे योगदान असलेले दिसून येते. प्रत्येक समाजशास्त्रज्ञांनी आपआपल्या क्षेत्रीय अभ्यासानुसार भारतीय समाज व्यवस्थेचा अभ्यास करून आपले स्वतःचे सिध्दांत मांडण्याचे प्रयत्न केले आहे. सर्व समाजशास्त्रज्ञांनी भारतीय सामाजिक शास्त्रात वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा स्विकार करून अभ्यास केलेला दिसून येतो. भारतीय समाजाचा अभ्यास करणाऱ्या शास्त्रज्ञांमध्ये अनेक भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचा समावेश होतो. खरे तर स्वतंत्र पूर्व कालखंडात भारतात समाजशास्त्र या विषयाला अभ्यासकमाच्या अनुषंगाने सुरुवात झाली. भारतीय समाजशास्त्राचे जनक म्हणून जी. एस. घुर्ये यांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो. परंतु 1916 लाच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी भारतीय समाजव्यवस्थेचा अभ्यास करून भारतीय जातीव्यवस्था कशा स्वरूपाची आहे, या संदर्भात आपले संशोधनपर पेपर सादर करून एक थोर समाजशास्त्रज्ञ म्हणून जागतिक पातळीवर परिचित झाले. परंतु भारतीय अभ्यासकांनी ते विचार पुढे येवू दिले नाहीत.

ब्रिटिश कालखंडात भारतात समाजशास्त्र या विषयाला शिकविण्यास प्रारंभ झाले असले तरी खऱ्या अर्थाने पेट्रिक गेडीस यांचा फार मोलाचा वाटा असलेला दिसून येतो. घुर्ये यांच्या सोबतच राधाकमल मुखर्जी, डी. पी. मुखर्जी, ब्रिजेंद्रनाथ सील, बी. के. सरकार, बी. एस. गुहा इ. अनेक भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचाही योगदान समाजशास्त्राच्या विकासात दिसून येतो. थोर समाजसुधारक तथा भारतीय समाजशास्त्रातील महत्वपूर्ण योगदान देणारे थोर भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय समाजव्यवस्थेच्या अभ्यासातील महत्वपूर्ण योगदान असलेले दिसून येते. भारतीय समाजातील संपूर्ण जाती व्यवस्थेचा अभ्यास करून जाती व्यवस्था नष्ट व्हावी यासाठी डॉ. आंबेडकरानी आपल्या सामाजिक चळवळी, प्रबोधन, वैचारिक परिवर्तन, प्रत्यक्ष समाजामध्ये जावून सामाजिक बदलासाठी प्रयत्न केले.

ज्या पध्दतीने समाजशास्त्रज्ञांनी आपले योगदान समाजशास्त्राच्या विकासासाठी दिले, त्याच पध्दतीने समग्र समाज व्यवस्थेत बदल होत गेले. परंतु आजही काही बाबतीत बदल होणे गरजेचे आहे. या परिवर्तनासाठी आजच्या संशोधकांकडून तसे संशोधन होणे फार गरजेचे आहे, असे आजच्या समाजव्यवस्थेच्या अभ्यासावरून लक्षात येते.

अभ्यास विषयाचे महत्व :

प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान या संदर्भात मांडणी केली जाणार आहे. सर्व भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या सिध्दांताच्या आधारे भारतीय समाजातील सर्व बाबींचा अभ्यास केलेला आहे. पारंपारिक ते आधुनिक समाजाचा अभ्यास भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी केलेला दिसून येतो. म्हणून या सर्व समाजशास्त्रज्ञांच्या समाजशास्त्रातील योगदानाचे अभ्यासाचे महत्व जाणून घेणे तितकेच महत्त्वाचे वाटते. म्हणून हा शोधनिबंध समाजशास्त्रज्ञांच्या समाजशास्त्रातील योगदानाचे महत्व स्पष्ट करण्यासंदर्भात आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. भारतीय समाजशास्त्रज्ञांच्या समाजशास्त्रातील योगदान समजून घेणे.
2. समाजशास्त्रज्ञांनी अभ्यासलेल्या पध्दतींचे महत्व समजून घेणे.

3. समाजशास्त्रज्ञांनी मांडलेले विविध सिध्दांत समजून घेणे.

संशोधन पध्दती :

शोधनिबंध हा संशोधनाचा एक भाग असतो. ज्या प्रमाणे संशोधनातून संशोधक हा एखाद्या समस्येचे सुत्रण करतो आणि निष्कर्षाप्रत जातो. त्याचप्रमाणे शोध निबंधात देखील एखाधी समस्या निश्चित करून त्या समस्येची कारणमिमांसा केली जाते. प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णणात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला असून माहितीचे स्त्रोत म्हणून संदर्भ ग्रंथ, मासिके आणि वृत्तपत्रांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान :

भारतीय समाजशास्त्रात अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी आपले योगदान दिलेले आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील समाजशास्त्रज्ञ यांनी वेगवेगळ्या प्रसंगी वेगवेगळे सिध्दांत मांडून भारतीय समाजाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. याप्रसंगी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि डॉ. जी. एस. घुर्ये यांच्या समाजशास्त्रातील योगदानाबद्दल सैध्दांतिक कार्य मांडण्याचे प्रयत्न केले जाणार आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक थोर समाजशास्त्रज्ञ म्हणूनच सर्व परिचित असल्याचे दिसून येते. कारण की, डॉ. आंबेडकरांनी संपूर्ण भारतीय समाजव्यवस्थेचा अध्ययन फार जवळून केलेला दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समाजशास्त्रीय अध्ययनाला येथील अभ्यासकांनी दखल घेतली नव्हती, ही एक वास्तविकता आहे, असेच म्हणावे लागेल. परंतु एकूण व्यवस्थेला आपल्या अभ्यासाच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांनी जनसामान्य लोकांच्या हितासाठी, कल्याणासाठी, भारतीय व्यवस्थेचे वास्तव रूप समजून घेतल्यानंतर सर्वसामान्य समाजाला एकसंध करण्यासाठी आपल्या कार्यातून प्रयत्न केलेले दिसून येते.

भारतीय जातीव्यवस्था समजून घेतल्यानंतर जातीव्यवस्थेच्या संदर्भात अत्यंत सुक्ष्मपणे वैज्ञानिक अध्ययन करण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे. परंतु भारतीय व्यवस्थेची त्यांचे अभ्यास पुढे येवू दिले नाही. व जनसामान्य लोकांना माहिती देखील होवू दिले नाही. 1916 ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी *Caste in India, its Mechanism, Genesis and Development* हा संशोधनपर पेपर सादर करून वयाच्या 25 व्या वर्षी आपली अभ्यासाची वेगळी ओळख निर्माण केलेली दिसून येते. डॉ. आंबेडकर असे म्हणतात की, बहिर्विवाहावर अंतर्विवाहाचे वर्चस्व हेच खरे तत्त्व जातीच्या निर्मितीस कारणीभूत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे संशोधनात्मक लेखन करणारे फार मोठे समाजशास्त्रज्ञ होते. आपल्या अध्ययनात वस्तुनिष्ठ पध्दतीने संशोधनात्मक मार्गाचा अवलंब करून अनेक महत्वपूर्ण समाजशास्त्रीय सिध्दांत मांडले आहेत. म्हणून डॉ. आंबेडकर हे केवळ एक सामाजिक विचारवंत नसून ते एक थोर समाजशास्त्रज्ञ होते असे त्यांच्या ग्रंथाच्या अध्ययनावरून सिध्द होते. त्यांच्या ग्रंथांमुळे भारतातील समाजशास्त्रीय संशोधनाला मौलिक असे योगदान मिळाले आहे.

भारतातील काही अपवादात्मक विचारवंत सोडल्यास डॉ. आंबेडकरांपूर्वी इतर कोणत्याही विचारवंताने समाजशास्त्रीय विचार मांडले नाहीत. विशेष म्हणजे भारतीय समाजव्यवस्थेसंबंधीचे अध्ययन करून समाजशास्त्रीय संशोधनाची दखल नंतरच्या भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी घेतलेली दिसून येत नाही. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन आजपर्यंत दुर्लक्षितच राहिले होते. परंतु आजच्या सामाजिक भान असलेल्या अभ्यासकांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सिध्दांतांचा आधार घेवून भारतीय समाजाचा अभ्यास करणारे फार मोठ्या प्रमाणात संशोधक निर्माण झालेले आहेत. भारत आणि जागतिक पातळीवर देखील डॉ. आंबेडकरांचे विचार हे जनसामान्य समाजामध्ये नवचैतन्य निर्माण करणारेच आहेत, असेच म्हणावे लागेल.

डॉ. जी. घुर्ये यांच्या संशोधनात्मक अभ्यासाचा आढावा घेतल्यास असे लक्षात येते की, घुर्ये यांनी त्यांच्या अभ्यासातून समाजव्यवस्था आणि समाजजीवनाचा जवळून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. घुर्येनी आपल्या संशोधनात्मक अध्ययनात विज्ञाननिष्ठतेवर, तर्कशुद्धतेवर, वस्तुनिष्ठतेवर पुर्णपणे भर देवून आपल्या विचारांची माडणी करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. जी. एस. घुर्ये यांनी सैद्धांतिक व सर्वेक्षणात्मक पातळीवर त्यांनी आपले जे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान प्राप्त केले आहे. त्याचे अध्ययन भारतीय अभ्यासकांनी करून घेणे अत्यंत गरजेचे असल्याचे दिसून येते.

डॉ. घुर्ये यांच्या सर्व संशोधनात्मक अध्ययनातून जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्ती संबंधीचा प्रजातीय किंवा वांशिक सिद्धांत हा फार महत्त्वाचा ठरलेला आहे. कारण त्यांनी आपल्या आचार्य पदवीसाठी निवडलेला हा विषय प्रत्यक्षपणे अध्ययन करून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ब्रिटिश काळात भारतातील जातिव्यवस्थेबाबत अनेक पाश्चात्य विचारवंतांनी सूक्ष्म अध्ययन केले. परंतु त्यांचे अध्ययन जातिनिष्ठ समाजरचनेतील विभिन्न जाती समुदायांतील परस्पर संबंधाशी निगडित होते. मात्र डॉ. घुर्येनी जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीसंबंधी सूक्ष्म अध्ययन करून वांशिक संकल्पना जातिव्यवस्थेच्या निर्मितीस कशी कारणीभूत आहेत याचे समाजशास्त्रीयदृष्ट्या विवेचन केलेले आहे.

डॉ. घुर्ये यांचा जातिव्यवस्थेकडे पाहण्याचा वांशिक दृष्टिकोन हा समाजशास्त्राच्या संशोधनात्मक अध्ययनातील संपूर्णतः आगळा व वेगळा दृष्टिकोन मानला जातो. कारण त्यांच्या अगोदर जातिव्यवस्थेबद्दल अनेक पाश्चात्य विचारवंतांनी जी मते मांडली, ती जातिव्यवस्थेच्या निर्मितीपेक्षा जाती समुदायातील परस्परसंबंधावर प्रामुख्याने आधारलेली होती, असे बऱ्याच विचारवंतांचे मत आहे.

जातिव्यवस्थेबाबत डॉ. घुर्येनी काढलेले निष्कर्ष वास्तवतेशी जरी निगडित असले तरी प्रत्येक जाती-पोटजातीत विविध प्रकारच्या ज्या समस्या निर्माण झालेल्या आहेत, त्या समस्याबाबत विवेचन करणेही आवश्यक आहे. विषमतेवर आधारलेल्या जातिनिहाय समाजव्यवस्थेवर वरिष्ठांनी कनिष्ठ जातीतील लोकांना अमानवी, असामाजिक वागणूक दिली, त्यामुळे सन्मानाने जीवन कंठण्याचा अधिकार कनिष्ठ जातीतील लोकांना मिळू शकला नाही. श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या जाणिवेतून प्रत्येक जाती-पोटजातीत समूहश्रेष्ठत्वाची भावना विकसित होवू लागल्याने विभिन्न जाती समुदायांत सामाजिक दुरत्व निर्माण होवू लागले. अशा अनेक प्रकारच्या समस्या समाजव्यवस्थेत असलेल्या दिसून येतात.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जातिवादाचे निर्मूलन करण्यासाठी अनेक घटनात्मक, प्रशासकीय, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांत आमूलाग्र स्वरूपाचे बदल करून सुध्दा व शिक्षणाचा अधिकाधिक प्रसार होऊन सुध्दा लोकांच्या मनातील जातीय भावना नष्ट होऊ शकल्या नाहीत. जातिनिरपेक्ष स्वरूपाचे संस्कार नवीन पिढीवर जोपर्यंत होत नाहीत तोपर्यंत जातिवादाची संकल्पना नष्ट होणार नाही. यासाठी आजच्या अभ्यासकांनी सूक्ष्म अध्ययन करून समाजातील जातिव्यवस्था नष्ट करण्यासाठी तसे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. भारतीय समाजशास्त्रात घुर्येनी दिलेल्या योगदानाप्रमाणेच इतर अन्य अभ्यासकांनी दिलेला आहे. परंतु प्रत्येकांची अभ्यासपध्दती मात्र वेगवेगळी असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ :

1. मारूलकर, गजेंद्रगड, समकालीन भारतीय समाजशास्त्रज्ञ, फडके प्रकाशन, पुणे.
2. सोमण मा. श. (1992), समाजशास्त्रीय विचार, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे.
3. आगलावे प्रदिप (2007), समाजशास्त्रीय विचारवंत, श्री साईनाथ प्रकाशन, पुणे.